

Les referències a la *Rhetorica ad Herennium* en la *Rhetórica* de Gregori Maians

F. Jordi Pérez i Durà
Universitat de València

I

La *Rhetórica* de Gregori Maians —editada per primera vegada a València en 1757 per «Herederos de Gerónimo Conejos» i reeditada també en la mateixa ciutat trenta anys més tard [1786-87] per «Josef y Thomás de Orga»— és una de les obres més conegudes de l'il·lustrat valencià però també és una de les menys estudiades; fins i tot m'atreveria a dir que els estudiosos maiansians —no tots, la veritat siga dita—¹ l'han mirada amb certa prevenció i han preferit o negligir-la en llurs treballs o no aprofundir-hi de por de no poder reeixir-se'n. En ambdós casos, el resultat ha estat el que acabe de manifestar: ben poca gent se n'ha endinsat a examinar a fons l'esmentada obra maiansiana. I abans de continuar, també vull deixar clar que tampoc jo m'embarcaré en aital tasca (encisadora i atractiva alhora), ja que una anàlisi pregona de la *Rhetórica* exigiria una labor investigadora llarga i força minuciosa, cosa que *hic et nunc* no escau; puix, com indica el títol del meu treball, he investigat només un aspecte concret: les referències que l'obra maiansiana conté de la *Rhetorica ad Herennium* (d'ara endavant *Rhet. Her.*).

M'ha induït a fer aquest treball un doble motiu, primer la meua ocupació principal —la filologia llatina— i segon el record d'unes lí-

¹ I el nom d'A. Mestre amb el devesall de les seues publicacions, n'és l'excepció principal, i també algun altre investigador que citaré tot seguit. De la producció d'A. Mestre, veg., per tots, *D. Gregorio Mayans y Siscar, entre la erudición y la política* (Valencia, Inst. Alfons el Magnànim, 1999), pp. 284ss. i la bibliografia final.

nies que tinc guardades al meu fitxer que foren escrites fa uns anys en l'excel·lent «Prólogo» que a l'edició de la *Rhetórica* de Maians féu Jesús Gutiérrez,² on diu: «La RHETÓRICA (*sic*) de Mayans es una obra completa, pero para explicar su total significación haría falta referirse a las retóricas de los clásicos greco-latinos..., indagando cuidadosamente los diversos materiales cosechados y su procedencia». I té tota la raó, ja que hom no pot no ja «explicar» sinó ni tan sols exposar els principis i fonaments de la retòrica maiansiana sense un coneixement profund de la teoria dels rètors grecs i llatins; però, com deia fa uns moments, l'acarament del text maiansià amb els models clàssics demanaria un escodriny ben prolongat.

Quan em vaig endinsar per primera vegada en la lectura la *Rhetórica* de Gr. Maians, em vaig meravellar de l'enorme coneixement que del món grec i llatí l'autor tenia, i també del ventall de recursos que s'hi oferien per al filòleg clàssic; perquè si ens fixem només en els rètors greco-romans consignats a la *Rhetórica*, llur nombre és gairebé exhaustiu, i quant a les citacions que n'hi encabeix, realment sols una intel·ligència privilegiada com la de Maians podia adduir-les. I no em refreisc a les que hi inclou d'Aristòtil, Hermàgoras, Hermògenes, Ciceró, Quintilià, o de Cornifici mateix, per citar noms i teories coneguts a bastament, sinó a les que ençà i enllà va posant de Sext Empíric, Diodor Sicul, Diògenes Laerci o Plutarc —grecs—, Publi Rutili Lupus, Àquila Romà, Marcià Capel·la, Juli Rufinià o Juli Víctor —llatins—, i fins i tot del bizantí Iohannes Tzetzes.³ Pel que fa als escriptors espanyols —poetes i prosistes— que l'il·lustrat d'Oliva té present i consigna en l'obra, estudiosos de Maians ja els han assenyalat i hi han aprofundit.⁴ Com que estic parlant de referències, no m'agradaria cloure aquest punt sense

² Veg. J. Gutiérrez, «Prólogo», p. XVI, dins de Gregorio Mayans y Siscar, *Obras Completas III. Rhetórica*. Ed. d' A. Mestre (València, Art. Gráficas Soler, 1983). L'esmentat «Prólogo» abraça les pp. VII-XXV amb bibliografia en les notes.

³ Aquesta relació d'autors és a títol indicatiu, perquè Maians hi inclou molts més. De tots aquests, potser el menys conegut siga el darrer, I. Tzetzes, erudit bizantí del s. XII autor de nombroses obres, com ara, *Cartes*, *L'Iliaca*, *Teogonia*, *Quiliades*, etc., algunes de les quals encara romanen inèdites. Precissament la referència maiansiana és a la darrera obra que acabe d'esmentar. Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 58.

⁴ Veg. el «Prólogo» de J. Gutiérrez, cit., esp. pp. XX-XXIII.

oferir unes poques xifres a tall d'exemples. Així, el total de citacions és molt pròxim al miler, de la *Institutio Oratoria* de Quintilià unes cinquanta, de la *Rhet. Her.* —objecte del present estudi—, trenta-tres, una autocitació, en fi, una referència d'un autor valencià contemporani de Maians.⁵

Em sembla adient referir-me ara a unes poques qüestions, no massa, però, i abans de llençar-me de ple al nostre objectiu, que tenen a veure amb el present treball; la primera i, al meu entendre, més important concerneix a l'autor de la *Rhet. Her.*; Maians deixa clar que per a ell l'autor és «Lucio Cornificio, contemporáneo de Cicerón i después cónsul... I si los quatro libros rhetóricos dedicados a Cayo Herennio son de él, como probablemente lo parece...»,⁶ afirmació que podem veure pertot arreu de l'obra, i també en un altre llibre, diu: «...e la *Rhetórica de Tulio* [entiendo los quatro libros de Cornificio dirigidos a Herennio que muchos creían ser aquella *Rhetórica* de Cicerón]...».⁷

El nom de l'autor de la *Rhet. Her.* sempre ha estat en controvèrsia entre els estudiosos de la retòrica llatina; en resum —car no ens podem estendre en un tema tan debatut— direm que des que aparegué el llibre fins començament de l'edat moderna, la *Rhet. Her.* es lligà al nom de Ciceró; a partir del s. XV i fins els inicis de la centúria passada, els humanistes, renaixentistes i il·lustrats europeus s'inclinaren per l'autoria de L. Cornifici, personatge poc conegut històricament i esmentat diverses vegades per Quintilià; finalment, les investigacions dels darrers cent anys qüestionen el

⁵ Per a les dues últimes, veg., respectivament, les pp. 609 (on al·ludeix a les seues *Cartas Morales, Militares, Civiles i Literarias de varios autores españoles*, recogidas i publicadas por..., en Valencia, por Salvador Feliu, año 1773, 5 tom. En 8 [sic]), i 619 (en què fa referència a *Escritores Valencianos* de V. Ximeno, [Valencia, J. Estevan Dolz, 1747]).

⁶ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica*, cit. p. 68, paràgraf 22.

⁷ Veg. Gregorio Mayans y Siscar, *Obras Completas V. Ensayos y Varia*. Ed. d'A. Mestre (Valencia, Art. Gráficas Soler, 1986), p. 114; l'obra és *Vida de Virgilio*. Per cert, L. Cornifici apareix esmentat poquíssimes vegades en l'obra maiansiana: una altra volta en aquest mateix volum de les *Obras Completas*, p. 361 dins de *Prólogos y Censuras*, i tres més en l'*Epistolario XV. Mayans y los Altos cuadros de la Magistratura y Administración Borbónica*, 2 (1751-1781). Ed. d'A. Mestre i P. Pérez (Valencia, Art. Gráf. Soler, 1997), pp. 562. 616 i 618.

nom de Cornifici com a autor de l'obra i molts dels qui han abordat el tema s'inclinen per expressions com *auctor incertus* o *auctor ad Herennium* en comptes d'assignar-la a un escriptor concret.⁸ Nosaltres, seguint Maians, també de vegades hem col·locat el nom de Cornifici com si en fos l'autor.

La resta de punts que vull comentar sumàriament són aquests: Maians divideix la seua *Rhetórica* en cinc llibres —que precisa detalladament en el «Prólogo»—, mentre que l'*auctor ad Herennium* la presenta en quatre.⁹ Pel que fa a les citacions maiansianes, hem de dir que l'il·lustrat valencià indica sempre el llibre i el capítol de la *Rhet. Her.*, nosaltres, emperò, hem preferit significar el llibre i el paràgraf d'acord amb les directrius de la filologia actual, i que aquestes citacions les hem ordenades (per llibres i paràgrafs) per tal de facilitar-ne la tasca als estudiosos. En algunes ocasions, hem tingut dificultats per a distingir les traduccions literals maiansianes de les paràfrasis i fins i tot de les simples referències, ja que en l'edició d'A. Mestre no sempre n'hi ha uniformitat, car de vegades el text citat apareix amb cometes altes o angleses, altres vegades en cursiva i altres, en fi, en caràcters normals; la confrontació amb l'original llatí ha estat sempre necessària per tal de traure'ns de dubtes.¹⁰ Al capdavant, pel que fa a les variants en els textos castellans maiansians entre la primera i la segona edició, —ben assenyalades en el volum de Mestre al peu de la pàgina—, hem posat de relleu en les notes les més significatives. Cal, doncs, que enfilem ja el nostre propòsit.

⁸ Un excel·lent estat de la qüestió en *Retòrica a Herenni*, introducció, revisió, traducció i notes de J. Medina (Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2000), pp. 12ss. amb bibliografia. No obstant el que hem dit de Maians, de vegades també l'autor posa en la *Rhetórica* l'expressió *auctor ad Herennium* (veg. p. 331, nota 1) i «el autor de la Rhetórica enderezada a Herennio» (veg. p. 398, n° 17).

⁹ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. «Prólogo», pp. 66-68, núm. 50-56 (I: «De la invención rhetórica»; II: «De la disposición rhetórica»; III: «De la elocución»; IV: «Del decir agraciado», i V: «De los razonamientos distintos de la oración persuasiva»). Quant a la *Rhet. Her.*, la distribució dels quatre llibres és: I-II «Com aplicar el mètode de la invenció (*Inuentio*) a les causes judicials»; III: «Com aplicar les regles de la invenció a les causes deliberatives i demostratives», i IV: «Sobre l'elocució (*De elocutione*).

¹⁰ Per exemple, en l'edició d'A. Mestre, amb cometes altes, p. 373, n° 37; en cursiva, p. 350, n° 61; en caràcters normals, pp. 68-69, n° 57.

II

Deixant de banda els esments maiansians a la persona de Luci Cornifici («...contemporáneo de Cicerón...» [que] «escribió del mismo asunto no pocas cosas») i a la seua obra («que puede aprovechar a los principiantes i a los más adelantados») i als quals ara no em tornaré a referir,¹¹ la primera referència al llibre I de la *Rhet. Her.* la trobem al número 57 del «Prólogo», que comença així: «El arte sin la costumbre de decir no ayuda mucho. I assí este modo de preceptos debe acomodarse al *Egercicio* como lo advirtió mui bien Cornificio», que és una correcta traducció del text llatí que diu... *artem sine assiduitate dicendi non multum iuuare, ...hanc rationem praeceptionis ad exercitationem accomodari oportere.*¹² La segona menció a un passatge també del llibre primer apareix en el llibre segon maiansià («De la disposición retórica»), capítol XIV («De la partición»), epígraf 9, on l'il·lustrat valencià diu: «El autor que dedicó...a Herennio, solamente admite tres miembros en la *partición*, que él llama *división*: a saber, en qué se concuerda, qué se contradice, i la manifestación de las cosas de que avemos de tratar», que s'acorda bé amb el text llatí: *Diuisio est per quam quid conueniat aperimus, quid in controuersia sit, per quam exponimus quibus de rebus dicturi simus.*¹³ La darrera citació del llibre primer de la *Rhet. Her.* apareix al llibre tercer de Maians («De la elocución»), capítol XI («De las figuras de método»), epígraf 3, en què parlant de la «transición...perfeta», diu: «Como cuando dijo Cornificio: *Del exordio se ha dicho harto. Después desto passemos a la narración*», que és una traducció literal del passatge llatí aquest: *De exordio satis erit dictum: deinceps ad narrationem transeamus.*¹⁴

A la *Rhetórica* de Maians només hem vist una al·lusió al llibre segon de la *Rhet. Her.* que es troba al «Prólogo» número 52, quan

¹¹ Veg. notes 6-7, i també el paràgraf 64 del mateix «Prólogo».

¹² Veg. Gr. Mayans, *Rhetorica* cit. pp. 68-69; *Rhet. Her.* I 1, és a dir, el punt de partença que l'autor de l'obra estableix i que aconsella al seu deixeble: harmonitzar la teoria i la pràctica.

¹³ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 288; *Rhet. Her.* I 4. A la primera edició (1757) Maians havia posat «...en qué se conviene, qué se controierte i la exposición de las cosas».

¹⁴ El text maiansià en cursiva en l'original; veg. Gr. Mayans, *Rhetórica*, cit. p. 427; *Rhet. Her.* I 11.

l'il·lustrat d'Oliva diu que en el llibre tercer «trataré de la elocució», afegint-hi «i, porque, según Cornificio, es mucho más difícil que la *Invención*». Com que sobre l'elocució tracta *in extensum* el llibre quart de la *Rhet. Her.* i sobre la invenció en diferents llibres, però en especial en I 4ss., no ens ha estat gens fàcil la localització de la referència maiansiana, però creiem que potser siga aquesta del llibre segon: *Nam fere non difficile est inuenire quid sit causae adiumento, difficillimum est uero expolire et expedite pronuntiare*, és a dir, «en efecte, generalment no és difícil de trobar els arguments favorables a la causa, però és molt difícil de valorar el que hom ha trobat i d'expressar-ho amb soltesa».¹⁵

Dues són les citacions que Maians recorda del llibre tercer de la *Rhet. Her.* totes dues esmentades al «Prólogo»; la primera que, de fet, fa al·lusió a dos capítols diferents de la *Rhet. Her.*, es troba al número 48 en què l'autor explica la, per a ell, «tercera arte racional», és a dir, «la *Memorativa*, o *Arte de memoria*...de la qual...pu-diéramos decir de qué manera nos avemos aprovechado...con lugares, i con imágenes según el común modo de enseñar», remetent a dos capítols del llibre tercer de la *Rhet. Her.*; en efecte, a partir del capítol 28 de l'esmentat llibre tercer, l'*auctor ad Herennium* explica molt bé la memòria, que és *thesaurum inuentorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem*, i que divideix en *memoria naturalis et memoria artificiosa*. La primera és situada al nostre esperit i nascuda juntament amb el pensament, l'artificial, però, és el resultat de l'art o de la tècnica; i un poc més avall diu la *Rhet. Her.*: *Constat igitur memoria artificiosa locis et imaginibus. Locos appellamus...*, estenenent-se en com s'han de cercar els «llocs», en estudiar les «imatges» i en què es cossolen, fins pràcticament el capítol darrer del llibre tercer.¹⁶

Cins paràgrafs després, és a dir, al número 53 del «Prólogo», l'il·lustrat d'Oliva fa la segona referència al llibre tercer de la *Rhet. Her.*, quan diu que «en el *libro Quarto* trataré del *Decir agraciado*..., la pronunciació agraciada...», afegint-hi: «i Lucio Cornificio, contemporáneo de Cicerón, dijo mucho tiempo después, que aún no

¹⁵ El passatge maiansià en *Rhetòria* cit., p. 67, el de la *Rhet. Her.* és II 27 i la traducció catalana que he transcrit és J. Medina, *Retòrica a Herenni* cit. p. 98. La resta de traduccions que forniré de la *Rhet. Her.* seran meues.

¹⁶ Veg. Gr. Mayans, *Rhetòrica* cit. p. 66; *Rhet. Her.* III 28-39.

se avia tratado de ella con diligencia». La recerca en el text llatí de l'afirmació maiansiana ens ha portat a suggerir que potser apunte a aquest passatge: *Quare, et quia nemo de ea re (=pronuntiatio) diligenter scripsit, nam...*¹⁷

Les referències maiansianes més nombroses són les citacions —i de vegades les traduccions literals— del llibre quart de la *Rhet. Her.*, que, com ja hem indicat, és dedicat a l'*elocutio*; i, com és lògic, a excepció de les que apareixen en el «Prólogo» de la *Rhetórica*, la resta es troben en el llibre tercer de l'obra maiansiana consagrat també —com no!— a «la elocución». Vejam-les, doncs.

Al «Prólogo» Maians diu que no li ha costat gaire extractar les millor retòriques dels antics, sinó que li ha estat més difícil formar-ne una de tantes, i que quant als exemples s'ha servit, quan ha pogut, «de escritores españoles, los más escogidos, que se han ofrecido a mi memoria», encara que el més còmode hagués estat «valerme de los propios o hacerlos nuevos, imitando a Cornificio», expressió que és gairebé idèntica al text llatí següent: *Quoniam in hoc libro...de elocutione conscripsimus et, quibus in rebus opus fuit exemplis uti, nostris exemplis usi sumus et id fecimus...*¹⁸ La segona referència al llibre quart la trobem també al «Prólogo» i un poc més avall que l'anterior, quan referint-se a la «perfección del decir» diu que aquesta hom no pot assolir «sin sumo artificio», idea que ens remet al passatge aquest: *Nunc sine summo artificio non potest fieri.*¹⁹ Una altra referència, la tercera, apareix així mateix al «Prólogo» quan Maians recorda, seguint Cornifici, que fins i tot dels més cèlebres oradors «se podrían elegir mui pocos egemplos», al·ludint al passatge aquest: *...ab omnibus omnia, ab uno pauca uix potuisse sumi.*²⁰ La quarta i darrera referència que hem vist al «Prólogo» és quan recorda que l'*auctor ad Herennium* afirma que els termes grecs «distan mucho del común modo de hablar», proposició que hem localitzada en aquest passatge: *...res nos duxit ad hanc rationem, quod nomina Graeca quae uertimus, ea remota sunt a consuetudine.*²¹

¹⁷ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 67; *Rhet. Her.* III 19. Per a l'*elocutio commoda et perfecta* (=«elocució apropiada i perfecta»), veg. *Rhet. Her.* IV 17ss.

¹⁸ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 69-70; *Rhet. Her.* IV 1.

¹⁹ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 70; *Rhet. Her.* IV 3.

²⁰ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 70; *Rhet. Her.* IV 7.

²¹ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 68; *Rhet. Her.* IV 10.

La primera traducció literal²² d'un text llatí de l'esmentat llibre quart de la *Rhet. Her.* l'hem trobada al final del capítol quart del llibre tercer maiansià en què parlant del bon ús dels trops i de les figures en «la oración persuasiva», afirma que cal que aquesta siga «digna o tenga dignidad», la qual és «un adorno con que la oración se hermosea varia i agradablemente diferenciada», passatge que és una versió del text aquest: *dignitas est quae reddit ornatam orationem uarietate distinguens*.²³ No sembla, emperò, que siga una traducció literal la citació següent que fa Maians de la *Rhet. Her.* en definir l'anàfora —que insereix dins el capítol de les figures de repetició—, puix que no només aporta el terme utilitzat per l'*auctor ad Herennium* (=repetitio), sinó els que han fet servir Plutarc, Rufinià i Rutili Lupus;²⁴ per a l'il·lustrat valencià, l'anàfora és «la repetición de alguna o muchas palabras que se hace en los principios de las sentencias», mentre que en la *Rhet. Her.* llegim: *Repetitio est cum continenter ab uno atque eodem uerbo in rebus similibus et diuersis principia sumuntur*.²⁵ Com tampoc no pareix una traducció textual la definició que dona Maians de l'epífora, «una manera de hablar, por la qual se hace la repetición en las cláusulas, o fines de la oración», figura que és anomenada així, afirma, per Rutili Lupus, coneguda també amb les denominacions d'epístrophe (Rufinià), antístrophe (Hermògenes), i en llatí *reuersio* i *conuersio* (Cornifici), que forneix el text següent: *Conuersio est per quam non, ut ante, primum repetimus uerbum, sed ad postremum continenter reuertimur* (=«la conversió és» (la figura) «per la qual

²² Quant a les traduccions literals maiansianes, les paràfrasis, etc. veg. el que hem dit més amunt i la nota 10.

²³ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 331; *Rhet. Her.* IV 18.

²⁴ Els dos primers autors, diu Maians, empren «epánofora» (millor, crec, *epanaphora*), el tercer «epíbole». Per a l'anàfora com a terme retòric utilitzat pels escriptors llatins, cf. entre d'altres, Char. *gramm.* I 281, 15. 445, 21; Don. *gramm.* IV 398, 5; Plot. *gramm.* VI 458, 7; Diom. *gramm.* I 445, 12 etc. Quant a *epanaphora*, cf. Mart. Capella, 5, 530. 534; Aquila, *rhet.* 20 p. 29, 9. 34 p. 32, 23; Isid. *Orig.* I 36, 9, etc., i pel que fa a *epíbole*, Rut. Lupus, *de fig. sent. et eloc.* 7 p. 24.

²⁵ En l'edició d'A. Mestre (*Rhetórica* cit. p. 435) el text castellà va en cursiva; per a la *Rhet. Her.* IV 19. Veg. *Anaphore, Cataphore et Corrélation en Latin*. Actes de la journée d'étude de Linguistique Latine. Univ. Blaise Pascal. Textes réunis par Colette Bodelot (CRCA, Clermont Ferrand, 2004).

no reiterem el primer mot, com en» (la figura) «anterior, sinó que recorrem successivament al darrer mot».²⁶

També pareix que s'ha servit servit Maians del text llatí de l'*auctor ad Herennium* per a definir la *complexio* «o travazón, una manera de hablar por la qual una o muchas palabras se repiten en los principios i fines de las sentencias», puix que el passatge de la *Rhet. Her.* és aquest: *Complexio est quae utramque complectitur exornationem...ut repetatur idem uerbum saepius et crebro ad idem postremum reuertamur* (=«la complexió és la que uneix ambdós ornaments...per tal de reiterar més sovint el mateix mot i recórrer freqüentment al mateix mot final».²⁷ La figura següent esmentada per Maians al·ludint Cornifici és la *traductio* —en grec, afegeix, *polyptoton*—, que és la «repetición de una voz variadas las terminaciones», que és precisada així per la *Rhet. Her.*: *Traductio est quae facit uti, cum idem uerbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniore orationem reddat* (=«la transposició és» (la figura) «que fa que, encara que s'utilitze molt sovint la mateixa paraula, no solament no danye el bon gust ans també convertisca el discurs en més harmoniós».²⁸

Molts termes llatins utilitza Maians per a designar el període, com ara: *comprehensio*, *circumscriptio*, *continuatio*, *circuitus*, *uerborum orbis et ambitus*, citant un text de Ciceró;²⁹ tanmateix, quan un poc més avall tradueix literalment la definició que de període proporciona l'*auctor ad Herennium*, omet el mot específic (*continuatio*) que aquest empra; l'il·lustrat d'Oliva diu que període és «una freqüentació espesa i continuada de palabras con perfección de

²⁶ També ací en l'edició d'A. Mestre (*Rhetórica* cit. p. 448) el text castellà va en cursiva; per a la *Rhet. Her.* IV 19. Quant a «epífora», cf. Rut. Lupus, cit. 8 pp. 24-25.

²⁷ Un altre exemple que en l'edició d'A. Mestre (*Rhetórica* cit. p. 449) el text castellà apareix en cursiva; per a la *Rhet. Her.* IV 20. I com fa molt sovint, també ací Maians addueix altres denominacions d'aquesta figura: *Symplocé*, *connexum* (Àquila Romà), *coenotes* (Rutili Lupus). Quant a Àquila Romà, cf. *rhet.* 36 p. 33, 17, i pel que fa a *koinotes*, cf. Rut. Lupus, cit. 9 p. 25.

²⁸ De bell nou, en l'edició d'A. Mestre (*Rhetórica* cit. pp.460-61) el text maiansià va en cursiva; per a la *Rhet. Her.* IV 20.

²⁹ Cf. Cic. *Or.* 204-208. El text de Maians en *Rhetórica* cit. p. 506. Cf. també Cic. *de orat.* III 186. *Br.* 162.

sentencias», traslladant molt bé el text llatí aquest: *Continuatio est densa et continens frequentatio uerborum cum absolute sententiarum*.³⁰ Pel que fa a quan cal servir-se'n, recorda els consells de Quintilià i el que fa Ciceró defensant Cecina,³¹ afegint-hi que Cornifici l'utilitza també en «la sentència, contrariedad i en explicar la conclusión», cosa que la *Rhet. Her.* ho fa així: *Ea (=continuatio) utemur commodissime tripartito: in sententia, in contrario, in conclusione*.³²

La següent figura de dicció que Maians recorda esmentada per l'auctor ad Herennium³³ és l'*agnominatio (sic)*,³⁴ en grec *paronomasia*, que defineix com «una manera de hablar en que, con una pequeña mudanza de una palabra en otra, se varia el sentido de la oración», i que la *Rhet. Her.* precisa amb aquestes paraules: *Adnominatio est cum ad idem uerbum et nomen acceditur cum mutatione uocum aut litterarum, ut ad res dissimiles similia uerba adcommo- dentur* (=«hi ha paronomàsia quan al mot mateix i al nom s'afegeix un altre canviant-ne el so o les lletres de tal manera que unes paraules semblants s'apliquen a coses diferents»).³⁵ Tot seguit, Maians afegeix els cinc «modos» amb què s'esdevé la paronomàsia, tal com ressenya també Cornifici: «añadiendo letras o sílabas» (= *addendis litteris*), «quitando alguna letra» (= *demendis litteris*), «trasponiendo invertidamente una o muchas sílabas» (= *transferendis litteris*), «mudando alguna letra o sílaba» (= *commutandis litteris*) i «repetición de las palabras escritas con unas mismas letras, pero mudada la significación», i que no trobem a la *Rhet. Her.* ja que Maians mateix diu que aquest darrer «modo» no l'inclouen tots els tractadistes de retòrica.³⁶

³⁰ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 509; *Rhet. Her.* IV 27. En la primera edició de l'obra, Maians havia traduït: «...espesa i continente freqüentación de palabras».

³¹ Equivocadament, per cert, ja que la citació de Quintilià és IX 4, 22, esp. 122ss. mentre que Maians posa VI 4. Quant al *Pro Caec.*, de citació no n'aporta; cf. *ibidem*, 42ss. 51ss.

³² Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 512; *Rhet. Her.* IV 27.

³³ I pel que sembla, és la primera descripció coneguda feta per retors llatins; després la descriuran Ciceró (*de orat.* II 256. *Or.* 84), Quintilià (IX 3, 66-67. 80), etc.

³⁴ *Annominatio* en la primera edició de la *Rhetórica*.

³⁵ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 468; *Rhet. Her.* IV 29.

³⁶ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 468-72; *Rhet. Her.* IV 29-30.

En un altre moment, l'il·lustrat valencià al·ludeix a «la segunda parte de la *prolepsis...sugestión*, en latín *subiectio*», que té lloc «quando el mismo que pregunta al contrario, responde», afegint-hi, unes pàgines més avall, un exemple que hi insereix Cornifici mateix; la definició que de la figura trobem a la *Rhet. Her.* és: *Subiectio est cum interrogamus aduersarios aut quaerimus ipsi quid ab illis aut quid contra nos dici possit, deinde subicimus id quod dici oportet aut non oportet aut nobis adiumento futurum sit aut illis obfuturum sit e contrario* (=«la subjecció esdevé quan interroguem els adversaris o ens demanem nosaltres mateixos què pot dir-se a favor seu o en contra nostra; després afegim què cal o no cal dir, què ens aprofitarà o, en sentit contrari, què els perjudicarà»). Pel que fa a l'exemple que posa d'aquesta figura, hem de palesar que la traducció castellana maiansiana és correctíssima i que com que és força llarga —vuit línies en l'edició de Mestre—, només donarem ací, en castellà i en llatí, l'inici i el final: «Pregunto pues, ¿de dónde éste se ha hecho tan rico?...o le nace en casa el oro, o ha havido el dinero de donde no es lícito» (= *Quaero igitur unde iste tam pecuniosus factus sit?...aut isti domi nascitur aurum aut unde non est licitum pecunias cepit*).³⁷

També Maians ofereix les diverses denominacions amb què els rètors antics anomenen la figura, en grec, *clímax*, que Cornifici designa *gradatio*³⁸ «que quiere decir *gradería*» i que defineix com «una manera de hablar, en que la palabra que se repite sirve para enlazar otra que se ha de repetir»; per a la *Rhet. Her.*, *gradatio est in qua non ante ad consequens uerbum descenditur quam ad superius ascensum est* (=«la gradació es dona quan no es passa al mot següent sense haver tornat a l'anterior»).³⁹ En el capítol X,

³⁷ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 369ss. i l'exemple en p. 373; *Rhet. Her.* IV 33. En la primera edició Maians havia posat «recibió» en comptes d'«ha havido», i alguns mss. que forneixen el text de la *Rhet. Her.* ofereixen la variant *accepit* en lloc de *cepit*, que sembla la lectura més acceptada pels filòlegs. Cf. Cic. *de orat.* III 203; Quint. IX 3, 98.

³⁸ Els diferents noms per a *clímax* que n'aporta Maians són: «climacotón» (Hermògenes), «epicoicodómesis» (Eustaci), «epíploce» (cf. Rut. Lupus cit. 13 pp. 26-27) i *ascensus* (cf. Àquila *rhet.* 40 p. 34, 18). Cf. Quint. IX 3, 54; Diom. *gramm.* I 448, 12. 449, 1; Cassiod. *compl. in Rom.* VIII 24; Isid. *orig.* II 21, 4, etc.

³⁹ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 454; *Rhet. Her.* IV 34.

que Maians dedica a «las figuras de amplificación», trobem la que designa com «la contraria rebuelta», en grec *antimetábole* (*sic*) i que Cornifici anomena *commutatio*, que és «una contrariedad de sentencias con inversión o rebuelta de la postrera a la primera», en paraules de Maians mateix; a la *Rhet. Her.*, *commutatio est cum duae sententiae inter se discrepantes ex traiectione ita efferuntur ut a priore posterior contraria priori proficiscatur* (=«hi ha commutació quan dos parers oposats s'expressen amb una transposició, talment que el segon contrari al primer prové d'aquest»). Tot d'una, l'il·lustrat valencià diu que Cornifici hi va oferir cinc exemples «por la dificultad de hallarla» (...*quoniam difficile est...inuentu*, són les paraules de l'*auctor ad Herennium*), sense, però, recordar-los.⁴⁰

Una altra figura —aquesta vegada en el capítol IX lliurat a «Las figuras de rompimiento de sentido»— exposada per Maians i en la qual esmenta també, entre d'altres denominacions, la de l'*auctor ad Herennium* és «cortamiento», *praecissio* (*sic*); aquesta figura de dicció és definida, força breument, a la *Rhet. Her.* així: *Praecisio est cum, dictis quibusdam, reliquum quod coeptum est dici delinquitur inchoatum* (=«reticència és quan, un cop dits alguns mots, hom deixa inacabat el que s'havia començat a dir»), mentre que la definició que dona Maians és molt més llarga: «Es una manera de hablar por la qual la sentencia ya empezada no se prosigue, sino que se deja en alto quedando a la discreción del oyente la inteligencia de lo que no se expresa con palabras, o porque es tal lo que se avía de decir, que qualquiera lo entiende o por no decir cosas indignas o porque parece al que habla que ya se desvía demasiado del asunto, o porque sobreviene» («interviene», en la primera edició) «otra persona».⁴¹

⁴⁰ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 417-18; *Rhet. Her.* IV 39. I com que Maians no «recorda» o no hi inclou els cinc exemples de Cornifici, diré que el primer és aquest: «Cal menjar per a viure, no viure per a menjar» (*Esse oportet ut uiuus, non uiuere ut edas*, atribuït, per cet, a Sòcrates; cf. A. Gel. XIX 2, 7), i que l'últim és «calles perquè ets un neci, tanmateix no ets un neci perquè calles» (*Si stultus es, ea re taces; non tamen si taces, ea re stultus es*). Cf. Cic. *inu.* I 10. 16. II 57; Char. *gramm.* I 286, 1.

⁴¹ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 398; *Rhet. Her.* IV 41. Les altres denominacions que aporta Maians són les de Ciceró (*reticentia*), Cels (*obticentia*), «de otros autores» (*interruptio*) i els rêtors grecs *aposiopesis*. Cf. Quint. IX 2, 54: ...(*aposiopesis*) *quam...Cicero reticentiam, Celsus obticentiam, nonnulli interruptionem appellant.*

Maians ofereix una traducció quasi bé literal del text llatí de la *Rhet. Her.* quan tracta de la «synécdoque», en llatí *intellectio*, la qual, segons Cornifici, afirma l'il·lustrat valencià, és «una traslació de la significación del todo a la parte, o de la parte al todo»; aquesta figura és descrita a la *Rhet. Her.* amb les següents paraules: *Intellectio est cum res tota parua de parte cognoscitur aut de toto pars*. Tot d'una, Maians afegeix els quatre tipus de sinécdoque: quan es pren el tot per la part i la part pel tot (que coincideixen amb els fornits per Cornifici), quan es pren el gènere per l'espècie o individu i l'espècie pel gènere (la *Rhet. Her.* posa: el singular pel plural i el plural pel singular: *ab uno plura et a pluribus unum*).⁴²

La hipèrbole és esmentada per Maians en dos capítols, en el cinquè dedicat als trops, i en el desè on parla de les figures d'amplificació; en tots dos ofereix no només les dues denominacions de Cornifici sinó també les de Ciceró, Quintilià (que en són coincidents), els grecs (en general) i els «intèrpretes de Aristóteles» (en particular). La primera vegada que ix la hipèrbole a la *Rhet. Her.* és amb el terme llatí *superlatio*, la segona amb el d'*exsuperatio*; vegem la definició de l'il·lustrat valencià: «Hypèrbole es una manera de hablar por la qual ponderamos la cosa, más o menos de lo que es..., si la exageración se halla en una sola palabra, será 'tropo'..., si en alguna sentencia 'figura'». ⁴³ Les definicions de l'*auctor ad Herennium* són: *Superlatio est oratio superans ueritatem alicuius augendi minuendiuue causa* («la hipèrbole és» (la figura) «que exagera la realitat d'una cosa per ampliar-la o rebaixar-la»), i *exsuperationem, cum plus dictum quam patitur ueritas, augendae suspicionis causa* («la hipèrbole, quam hom diu més del que permet la veritat, per a augmentar la sospita»). Tot d'una, tant la *Rhetórica* de Maians com la *Rhet. Her.* forneixen els exemples adients per a emprar adequadament la hipèrbole.⁴⁴

⁴² Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 350-51; *Rhet. Her.* IV 44. Cf. Prisc. *gramm.* II 408, 16; Sulp. Victor, *rhet.* 4 p. 315, 7.

⁴³ Com a trop, hipèrbole és «una especie de amplificación o engrandecimiento i manera de decir sobreabundante, que sobrepuja i acrecienta la cosa que se dice (o al contrario la disminuye demasiadamente)». Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 352.

⁴⁴ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 352-53. 419-21; *Rhet. Her.* IV 44. 67. Cf. Quint. VIII 4, 29. 6, 67ss.

Una altra figura d'amplificació esmentada per Maïans recordant l'*auctor ad Herennium* és la *licentia* que defineix com «una discreta ostentació de dir con librtad, tan apartada de ofender que antes bien obliga», afegint-hi el terme grec amb què és designada, *parrhesia*; a la *Rhet. Her.* «llicència» *est cum apud eos quos aut uereri aut metuere debemus tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quo eos aut quos ii diligunt aliquo in errato uere reprehendere uideamur* («hi ha llicència quan en presència d'aquells que cal respectar o témer diem quelcom —defensant el nostre dret—, a fi de semblar censurar justament a ells o als qui ells estimen en relació amb algun error»). A aquesta figura, l'il·lustrat d'Oliva tan sols li dedica un paràgraf amb un sol exemple, front als més de dos de la *Rhet. Her.* amb un bona munió de paradigmes.⁴⁵

No semblen massa clares, pensem, les paraules maïansianes referides a la *proposopeia* —figura que, afegeix, segons Cornifici, vol dir «introducció de persona»— i a la *sermocinatio* o «conversació fingida», que és quan hom fingeix la d'una persona «dándole alma i habla»; la *sermocinatio*, apunta l'il·lustrat valencià, en la *Rhet. Her.* és «conformación o conformidad».

A la *Rhet. Her.* no apareix el terme «*proposopeia*», el qual, crec, apareix substituït per *conformatio*, que significa «personificació» (o si hom prefereix «*prosopopeia*») i que és descrit així: *Est cum aliqua quae non adest persona confingitur quasi adsit, aut cum res muta aut informis fit eloquens et forma ei et oratio adtribuatur ad dignitatem adcommodata aut actio quaedam* («la personificació» (o «*proposopeia*») «és quan hom forja una persona que no hi és com si fos present, o quan esdevé eloqüent una cosa muda o incorpòria i hom li atribueix un discurs apropiat al seu caràcter, o àdhuc alguna activitat»). Pel que fa a la *sermocinatio* —que Cornifici esmentarà en dos epígrafs— significa «dialogisme o diàleg en estil directe» i que especifica d'aquesta manera: *Est in qua constituetur alicuius personae oratio adcommodata ad dignitatem*, en el primer d'ells i gairebé de forma molt semblant en el segon, i que traduïm: «Dialogisme és» (la figura) «en què hom establirà el discurs d'una persona

⁴⁵ Veg. Gr. Maïans, *Rhetórica* cit. p. 408; *Rhet. Her.* IV 48-50. L'exemple que hi encabeix Maïans és d'Heròdot, III 34 a propòsit del fill de Cirus. Cf. Cic. *de orat.* III 205. *Or.* 138; Quint. IX 2, 27.

acomodat al seu caràcter». Creiem, doncs, que hem aclarit un xic els paràgrafs maiansians.⁴⁶

Finalment, i com a figura diferenciada de la *sermocinatio*, la *Rhetórica* de Maians parla de la «idolopeya», definida com «ficción de language atribuido al que ya murió». Amb aquesta denominació no apareix, sembla, en els rêtors llatins puix que és un terme de la retòrica grega (eidolopoiia) a l'igual com l'esmentat fa un moment (prosopopoiia), aquest, però, sí recollit, com hem vist, pels rêtors llatins. Doncs bé, tot just conclosa la definició d'idolopeia, Maians forneix un exemple extret de Cornifici, traduït literalment i esplèndidament; és aquest: «Si aquel Lucio Bruto resucitasse ahora i estuviesse aquí delante de vosotros, ¿no es cierto que hablaría así?: 'Yo arrogué los reyes; vosotros introducís los tiranos. Yo di la libertad que no avía; vosotros no quereis conservar la ya adquirida. Yo libré la patria con peligro de la vida; vosotros no cuidáis de ser libres sin peligro'».⁴⁷

Amb aquesta citació de la *Rhet. Her.*, l'il·lustrat valencià dóna fi a les que va manllevar de l'obra de l'auctor *ad Herennium*. Hem de cloure també, doncs, la nostra aportació amb l'esperança que aquesta siga el punt de partença per a d'altres investigacions de la *Rhetórica* maiansiana.

BIBLIOGRAFIA

(Com que les referències bibliogràfiques a la *Rhetórica* de Maians han estat esmentades en les notes, només recordaré ara unes poques relatives a la *Rhetorica ad Herennium* a partir de començament de la centúria passada, a excepció de l'edició de F. Marx).

⁴⁶ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. p. 374 i també p. 378, paràg. 8 on Maians dóna una altra definició de prosopopeia: «Es una introducción fingida de personas, por la qual las cosas, de qualquiera naturaleza que sean, se supone que hablan»; *Rhet. Her.* IV 55 i 65 (*sermocinatio*). 66 (*conformatio*). Per a aquesta darrera, cf. també Cic. *de orat.* III 205. *Or.* 138; Prisc. *gramm.* II 376, 9. 450, 12. 587, 24. III 437, 32.

⁴⁷ Veg. Gr. Mayans, *Rhetórica* cit. pp. 374. 377-78; *Rhet. Her.* IV 66: *Quodsi nunc Lucius ille Brutus reuiuiscat et hic ante pedes uestros adsit, non hac utatur oratione: 'Ego reges eieci, uos tyrannos introducitis; ego libertatem quae non erat peperí, uos partam seruare non uultis; ego capitis mei periculo patriam liberaui, uos liberi sine periculo esse non curatis?'*. Per a la *sermocinatio*, cf. Quint. IX 2, 31ss.

A) EDICIONS I TRADUCCIONS:

- ACHARD, G., *Rhétorique à Herennius*. (París, 1989).
- ALCINA, Juan Fco., *Rhetorica ad Herennium*. (Barcelona, 1991).
- BORNECQUE, H., *Rhétorique à Herennius, ouvrage longtemps attribué à Cicéron*. (París, Garnier, 1932).
- CAPLAN, H., *Ad C. Herennium de ratione dicendi*. (Londres/Cambridge, Mass., Loeb Class. Library, 1954; reimpr. 1966, 1968, 1977).
- CALBOLI, G., *Rhetorica ad C. Herennium*. (Bolonya, 1969).
- CANCELLI, F., *Tutte le opere di Cicerone. 32. La Retorica a Gaio Erennio*. (Milà, Mondadori, 1992).
- , *La Retorica a Gaio Erennio*. (Milà, Mondadori, 1998).
- MARX, F., *Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium libri IV. Editio Maior*. (Leipzig, 1894; reimpr. Hildesheim, Olms, 1966).
- , *Ad Herennium de ratione dicendi. Editio Minor*. (Leipzig, 1923).
- MEDINA, J., *Retòrica a Herenni*. (Barcelona, Bernat Metge, 2000).
- NÚÑEZ, S., *Retórica a Herenio*. (Madrid, 1997).

B) ESTUDIS, MONOGRAFIES I COMENTARIS (alfabèticament):

- ACHARD, G., «L'auteur de la *Rhétorique à Herennius?*», *REL* 63 (1986), 56-68.
- ADAMIETZ, J., *Ciceros De inuentione und die Rhetorik ad Herennium*. (Diss. Marburg, 1960).
- ADAMIK, T., «Basic problems of the 'Ad Herennium': author, date, its relation to the *De inuentione*», *AantHung*. 38, 4 (1998), 267-285.
- BARWICK, K., «Probleme in den Rhet. LL. Ciceros und der Rhetorik der sogenannten *Auctor ad Herennium*», *Philol.* 109 (1965), 57-74.
- BRZOSKA, C., *RE* IV (1900), cols. 1605-1623 s. u. *Cornificius*.
- CALBOLI, G., «L'autore e la tendenza politica della *Rhetorica ad Herennium*», *Cornificiana* 2 (1963), 1-114.
- , «L'oratore M. Antonio e la *Rhetorica ad Herennium*», *Giorn. Ital. Di Filologia*, NS 3 (1972), 142-144.
- KOHLER, C., *De rhetoricis ad Herennium*. (Berlín, 1909).
- MANITIUS, K., «Zur Ueberlieferung des Sogenannten *Auctor ad Herennium*», *Philol.* 100 (1956), 62-66.
- PÉREZ CASTRO, L. C., «La llamada *Rhet. Her.* y sus autores», *Emerita* 67, 2 (1999), 251-262.

UNGERN-STERNBERG, J. VON, «Die popularen Beispiele in der Schrif des *Auctors ad Herennium*», *Chiron* 3 (1973), 143-162.

PÉREZ I DURÀ, F. Jordi, «Les referències a la *Rhetorica ad Herennium* en la *Rhetórica* de Gregori Maians», *SPhV* 8 (2005), pp. 197-213.

RESUM

L'obra, inabastable i pluridisciplinar, de Gregori Maians, sens dubte l'il·lustrat espanyol de més anomenada arreu de l'Europa del segle XVIII, ha estat estudiada quasi bé en tots els seus vessants. Potser, però, siga la seua *Rhetórica* la que ha fornit menys estudis i treballs tot i haver-la escrit en castellà. En aquest article, l'autor destria les referències i citacions que de la *Rhetorica ad Herennium* s'hi inclouen.

PARAULES CLAU: *Rhetórica* de Gr. Maians, *Rhetorica ad Herennium*.

ABSTRACT

The vast, multi-disciplinary work of Gregorio Mayans, the best-known Spanish Enlightenment figure of 18th-century Europe, has been studied in practically all of its aspects. Yet his *Rhetórica*, in spite of being written in Spanish, is probably the least studied of all his titles. In this article, the author provides a consideration of the references and citations to the *Rhetorica ad Herennium* included in the *Rhetórica*.

KEYWORDS: *Rhetórica* of Gr. Mayans, *Rhetorica ad Herennium*.

